

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ЯКОВЛЕВ Олександр Вікторович

УДК 008:001

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИМІРИ КНИЖКОВОГО ДРУКУ
В УКРАЇНІ У 20-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

26.00.01 – теорія та історія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ- 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Путро Олексій Іванович,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, завідувач кафедри суспільних наук

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Слободяник Михайло Семенович,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, директор Інституту державного управління та інформаційної діяльності

кандидат історичних наук, доцент
Підгорбунський Микола Анатолійович,
Київський національний університет культури і мистецтв, доцент кафедри історії та теорії мистецтв

Захист відбудеться 25 листопада 2010 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.850.01 у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 15.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 11.

Автореферат розісланий 22 жовтня 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Овчарук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Процес відродження української державності вимагає не тільки розбудови сучасної політичної та економічної систем України, але й комплексного вивчення її культури. На сьогоднішній день актуальною є проблема повернення українському народу всіх духовних цінностей, створених попередніми поколіннями. В цьому контексті важливим є дослідження історії українського друку як органічного явища, притаманного культурі України.

Нагальна потреба вивчення книговидавничої справи 20-х рр. ХХ ст., зокрема кооперативно-громадських і приватних видавничих структур, зумовлена сучасними соціально-економічними обставинами в Україні, які багато в чому схожі на ситуацію НЕПу. Через культурні традиції, віддзеркалені в друкованій спадщині, здійснюється зв'язок епох і поколінь.

Шляхи вивчення українського друкарства розглядаються автором на основі критичного аналізу наукового досвіду попередніх дослідників. Теоретична база дослідження історії культури України була закладена в першій половині ХІХ ст. М. Максимовичем, розвинена в наукових узагальненнях історично-культурного розвитку України П. Куліша, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, І. Франка, які відстоювали доктрину самобутності української культури, обґрунтовуючи специфічність її формування і розвитку в загальноцивілізаційному контексті, у логічному та змістовному діалозі з іншими культурами.

Висвітлення історії української культури у ХХ ст. пов'язано з дослідженнями М. Грушевського, який розробив власну концепцію культурного процесу в Україні у взаємодії з культуротворчими процесами інших народів. Значний внесок у дослідження історії української культури, зокрема історії друкарства, зробив культуролог і мовознавець І. Огієнко. Подальші дослідження історії української культури пов'язані з ученими діаспори Д. Чижевським, Д. Антоновичем, І. Крип'якевичем, М. Семчишиним. Важливою для вивчення книжкової культури України початку ХХ ст. стала бібліологічна спадщина учасників книжкового руху тогочасної доби М. і О. Грушевських, С. Петлюри, Л. Биковського, С. Єфремова, С. Русової, С. Сірополка, які заклали підвалини наукового обґрунтування української книжності як складової національної культури.

В історіографії формування української видавничої системи радянського періоду виокремлюються дві групи досліджень: фундаментальні праці з комплексного аналізу проблеми і роботи з висвітлення окремих складових видавничої діяльності на території радянської України. До першої групи можна віднести дослідження Ю. Меженка, А. Козаченка, В. Білозуба, А. Молодчикова, С. Радченка, Т. Скрипника. До другої групи – праці радянських дослідників Х. Білокрицького, В. Волковицького та діячів української діаспори Л. Биковського, Є. Грицака, А. Животка, С. Николишина, С. Петлюри тощо.

Аналіз наукових робіт зазначених вчених дозволив зробити висновок, що дослідники не повною мірою використали важливі архівні документи. Це завадило створенню цілісного об'єктивного уявлення про стан розвитку видавничої справи 1920-х рр. Орієнтація радянських учених на ідеологічно упереджені схеми призвела до перебільшеного утвердження в їхніх працях провідної ролі комуністичної партії в розвитку українського друку та до ігнорування діяльності кооперативних і приватних видавництв.

За нової суспільно-політичної ситуації в Україні 1990-х рр. стало можливим об'єктивне висвітлення проблем українського книжкового руху доби УЦР, Гетьманату та Директорії УНР, а також дослідження окремих складових українського друку 1920-х рр. (О. Богуславський, Т. Ківшар, Т. Вересовська, О. Заремба, С. Зворський, Л. Зеленська, В. Кізюн, Т. Коваль, Г. Ковальчук, Ж. Ковба, О. Коляструк, О. Левчук, Н. Малиновська, О. Вакульчук). Крім того, комплексний характер дослідження українського книжкового друку 20-х рр. ХХ ст. обумовив необхідність звернення до праць сучасних філософів Ю. Афанасьєва, В. Горського, В. Касьяна, С. Кримського, В. Личковаха, І. Надольного, О. Оніщенко, В. Чернеця; культурологів В. Бітаєва, Ю. Богуцького, Л. Левчук, О. Маркової, М. Поповича, В. Шейка; істориків В. Горбика, Р. Єсипенка, С. Кульчицького, Е. Кучменко, А. Павка, О. Путро, В. Смолія; бібліографознавців, бібліотекознавців та книгознавців М. Гуменюка, Л. Дубровіної, Т. Ківшар, Г. Ковальчук, О. Корінного, С. Кулешова, М. Слободяника. Серед робіт зарубіжних учених різною мірою використані в дисертації дослідження польських бібліологів П. Зберського, Х. Ласкаржевської, Р. Цибульського, М. Червинського; німецьких бібліотекознавців та книгознавців Й. Енеке, К. Кайла; американського бібліотекознавця та інформатика Дж. Шири; французьких дослідників А. Моля та Р. Ескарпі.

Втім, зважаючи на відсутність узагальнюючих досліджень, які б давали цілісне уявлення про українську видавничу діяльність 20-х рр. ХХ ст. в контексті культуротворчих процесів національного відродження, на необхідність відтворення справжньої історії нашої держави, визначення основних шляхів перебудови національної видавничої системи на сучасному етапі державотворення, накреслення перспектив розвитку українського друку в умовах ринкової економіки, виявлення можливості практичного запровадження прогресивного досвіду минулого, важливим є дослідження книговидавничої справи 20-х рр. ХХ ст. як однієї із складових українського ренесансу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертація виконана як складова програми досліджень проблем української культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв „Культура і мистецтво в сучасному державотворчому процесі” і пов'язана з розробкою державної комплексної наукової теми Міністерства культури і туризму України „Культура. Просвітництво. Дозвілля”. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (протокол № 4 від 26 квітня 2006 р.).

Мета дослідження – провести історико-культурологічну реконструкцію становлення та розвитку книжкового друку у 20-ті рр. ХХ ст. як складової української культури, виявити основні тенденції розвитку видавничої справи.

Для реалізації поставленої мети встановлено такі **завдання**:

- виявити стан наукової розробки проблеми, визначити методологічні засади та джерельну базу дослідження;
- віднайти та проаналізувати архівні документи, опубліковані джерела з метою історико-культурологічного реконструювання цілісної картини розвитку книговидавничої діяльності в Україні в 20-ті рр. ХХ ст.;
- дослідити історико-культурологічні процеси, що вплинули на розвиток книговидавничої справи в Україні;
- виявити тенденції розвитку видавничої справи в досліджуваній період;
- розробити періодизацію і охарактеризувати основні етапи розвитку книговидавничої діяльності в Україні 1920-х рр.;
- узагальнити та теоретично обґрунтувати результати проведеної наукової роботи у вимірах історико-культурологічного дослідження.

Об'єкт дослідження – культуротворчі процеси в Україні у 20-ті роки ХХ століття.

Предмет дослідження – державна, громадська, кооперативна та приватна діяльність з друкування книжкової продукції в Україні у контексті культурно-історичних зрушень 1920-х рр.

Хронологічні межі дослідження обумовлені становленням українського друкарства періоду радянської влади від часів „воєнного комунізму” до утвердження та згорання НЕПу в Україні. Якщо перші роки НЕПу та політики українізації характеризуються децентралізацією видавничої системи України, збільшенням друкованої продукції українознавчого характеру, що сприяло піднесенню рівня національної свідомості українського народу, то кінець досліджуваного періоду вирізнявся відновленням державно-монополістичних методів керування видавничою системою, що проявилось у створенні ДВОУ (Державного видавничого об'єднання України) та „советизації” українського друку.

Територіальні межі видавничої діяльності, що досліджується в роботі, окреслюються тогочасним адміністративно-територіальним статусом Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі СРСР. Назва „Україна” використовується в дисертації тільки щодо означеної території.

Джерельною базою дослідження стали архівні матеріали *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)* – Ф. 1, Ф. 2, Ф. 34, Ф. 166 („Наркомос УРСР”), Ф. 168, Ф. 177, Ф. 2201, Ф. 2582, Ф. 3689 („Головне управління мистецтв та національної культури УНР”); *Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)* – Ф. 1; *Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ)* – Ф. 1 („Діячі української культури”), Ф. 47, Ф. 50, Ф. 52, Ф. 62; *матеріали з особистого фонду В. Довженка*;

Музичного товариства ім. М. Леонтовича – Ф. 50; Державного архіву Харківської області – Ф. 197 („Канцелярия Харьковского инспектора по делам печати”), Ф. 200 („Харьковское общество распространения в народе грамотности”); Державного архіву Одеської області – Ф. 10 („Временный комитет по делам печати”), Ф. 12 („Канцелярия инспектора по делам печати в Одессе”), Ф. 13 („Инспектор типографий и книжной торговли в Одессе”); Музею історії книги і друкарства України; Архіву Служби Безпеки України (СБУ) – „Архівно-слідча справа В. Г. Костенка” (№ 935837).

Важливим джерелом дослідження є друковані твори тогочасної доби, зокрема публікації з журналів та довідкових видань: „Наша школа”, „Бібліологічні вісті”, „Бюлетень ДВУ”, „Бюлетень Бюро Печати и Информации при Наркомпросе”, „Книгарь”, „Книга: Журнал літератури, критики, бібліографії”, „Книжный листок”, „Українське книгознавство”, „Нове мистецтво” тощо, а також публікації зарубіжної української преси – „Син України”, „Українська трибуна”, „Трибуна України”, „Воля”, „Книголюб”, „Книжка” тощо.

Реалізації завдань дослідження сприяло вивчення опублікованих документальних матеріалів – законодавчих актів, урядових постанов, а також нормативних документів установ, які здійснювали керівництво книжковою справою, статистичних збірників, бібліографічних покажчиків, каталогів видавництва і бібліотек („Вісник Державних Законів для всіх земель УНР”, „Два роки роботи Уряду УСРР. 1926–1928”, „Державний вісник”, „Збірник узаконень та розпоряджень”, „Статистический ежегодник”, „СУ Украины” тощо).

Методи дослідження – історичний, логічний, системно-структурний – дозволили комплексно вивчити об’єкт та предмет дослідження, відтворити процес становлення та розвитку книгодрукування в Україні в 20-ті рр. ХХ ст. У процесі вивчення архівних і бібліографічних матеріалів застосовувалися історіографічні, джерелознавчі, спеціальні наукові методи (порівняльно-історичні, діахронні, ретроспективні, статистичні), що надало змогу пояснити, оцінити, порівняти, проаналізувати та провести періодизацію етапів розвитку книговидавничої справи у контексті історико-культурологічних процесів в Україні 20-х рр. ХХ ст.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дисертантом:

– на основі вивчення та узагальнення архівних джерел, більшість яких вперше введено до наукового обігу, комплексно досліджено процеси становлення та розвитку книговидавничої справи у контексті історико-культурологічних процесів в Україні в 20-ті рр. ХХ ст.;

– розкрито роль книговидавничої справи як важливого чинника розвитку культуротворчих процесів українського ренесансу 1920-х рр.;

– визначено та охарактеризовано найважливіші етапи розвитку книговидавничої діяльності в рідні соціально-культурних зрушень 20-х рр. ХХ ст.;

– на основі історико-культурологічного і статистичного аналізу книжкової продукції виявлено тенденції зміни змісту та соціального призначення книжкової продукції досліджуваного періоду;

– проведено видову класифікацію видавництва та виокремлено діяльність кооперативних і приватних видавництв як приклад найбільшої інформаційно-культурної та економічної ефективності у книжковій галузі України за часів НЕПу та українізації;

– здійснено комплексну історико-культурологічну реконструкцію процесу становлення та розвитку книжкового друку як складової культури України 20-х рр. ХХ ст.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в усвідомленні та використанні досвіду минулого у сфері видавничої справи, у засвоєнні та розвитку прогресивних традицій українського друкарства в сучасних умовах державотворення в Україні. Висновки й матеріали дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії світової культури і культури України, в навчальних посібниках для культурологів, істориків, журналістів, бібліотекарів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовані на 19 міжнародних та Всеукраїнських конференціях: „Культура України: історія і сучасність” (Харків, Харківський державний інститут культури, 25–26 жовтня 1994 р.); „Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні” (Київ, Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України, 15–16 березня 1995 р.); „Книга в соціокультурному просторі. Досвід книговидання ХІХ–ХХ ст. і сучасні проблеми” (Львів, Українська академія друкарства, 2–3 травня 1995 р.); „Історія та культура Лівобережжя України” (Ніжин, Інститут історії України НАН України, Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя, 15–16 травня 1996 р.); „Культура, образование, человек” (Москва, Государственный комитет Российской федерации по высшему образованию, МГУ им. М. Ломоносова, Московская государственная академия печати, 26–27 октября 1996 г.); „Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства” (Київ, МОН України, НДІ українознавства, 21–22 жовтня 2001 р.); „Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення і реконструкції” (Одеса, Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, 16–17 вересня 2003 р.); „Електронне зображення і візуальні мистецтва” (Берлін, Інститут інформатики, 10–14 листопада 2003 р.); „Українська художня культура: історія і сучасність” (Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 27 листопада 2003 р.); „Минуле, сучасне й майбутнє українознавства” (Київ, МОН України, НДІ українознавства, 1–2 червня 2004 р.); „Професіоналізм педагога” (Ялта, МОН України, Кримський державний гуманітарний інститут, 21–23 вересня 2004 р.); „Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі” (Київ, МОН України, НДІ українознавства, 20–21 жовтня 2005 р.); „Духовна культура як домінанта

українського життєтворення (Київ, ДАКККиМ, 22–23 грудня 2005 р.); „Україна – світ: від культурної своєрідності до спорідненості культур” (Київ, ДАКККиМ, 25–26 травня 2006 р.); „Українська освіта у світовому просторі” (Київ, НДІ українознавства, Міжнародна асоціація „Україна і світове українство”, Київський міський будинок учителя, 25–27 жовтня 2007 р.); „Інформаційно-культурний простір” (Київ, ДАКККиМ, 7–8 грудня 2007); „Нова соціокультурна реальність в Україні: теорія, методологія, практика” (Київ, ДАКККиМ, Інститут державного управління та інформаційної діяльності, 22–23 квітня 2008 р.); „Видатні постаті науки, культури і освіти України” (Київ, ДАКККиМ, 30–31 жовтня 2008 р.); „Мистецька освіта ХХІ століття: теорія і практика” (Київ, ДАКККиМ, 27–28 жовтня 2009 р.); „Сучасні проблеми мистецтвознавчої експертної оцінки культурних цінностей та предметів колекціонування” (Київ, ДАКККиМ, Науково-дослідний інститут стандартизації та ліцензування в галузі культури і туризму, 26–27 листопада 2009 р.); „Культура і суспільство ХХІ століття: духовні, культурологічні, соціальні виміри” (Київ, Інститут культурології Національної академії мистецтв України, 27–28 травня 2010 р.).

Публікації. Основні теоретичні тези і висновки дисертації висвітлені у 15 публікаціях, серед яких 6 статей надруковані у наукових виданнях, затверджених ВАК України як фахові з історії.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, шести підрозділів, висновків, 19 таблиць, 12 додатків та списку використаних джерел (330 найменувань). Обсяг дисертації: загальний – 208 с., основної частини – 159 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, ступінь її теоретичної розробки, визначається об’єкт, предмет дослідження, мета і завдання, практичне значення одержаних результатів, форми і характер апробації основних ідей і положень.

У першому розділі „**Соціокультурний простір України 20-х рр. ХХ ст.**” висвітлюється стан наукової розробки проблеми, розглядаються концепції історико-культурологічних досліджень, присвячених періоду 20-х рр. ХХ ст., обґрунтовуються методологічні засади дослідження історії українського книжкового друку. Загальний аналіз наукових розвідок з проблем видавничої діяльності в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. показав, що зазначені дослідження можна поділити на групи за проблемно-тематичним принципом: 1) праці істориків та публіцистів радянської України 20–30-х рр. (М. Грушевський, С. Єфремов, С. Маслов, А. Козаченко, Ю. Меженко); 2) наукова спадщина радянських дослідників 50–80-х рр. (В. Білозуб, А. Молодчиков, С. Радченко, Т. Скрипник); 3) праці істориків української діаспори (Л. Биковський, Є. Грицак, А. Животко, С. Николишин, С. Петлюра); 4) сучасні наукові дослідження (Т. Ківшар, Г. Ковальчук, Т. Вересовська, О. Заремба,

С. Зворський, Л. Зеленська, В. Кізюн, Т. Коваль, Ж. Ковба, О. Коляструк, М. Тимошик, Н. Малиновська, О. Вакульчук).

Аналіз літератури з проблеми дозволяє зробити висновок, що попри висвітлення різних аспектів історії видавничої справи в УРСР періоду українізації типовими рисами радянської науки були: ідеологічна залежність, підцензурність, обмежена динамічність, непрозорість. За умов партійно-радянського контролю були вироблені спеціальні технології щодо роботи з інформацією і зміщення смислових акцентів; відхилення в тлумаченні інформації від її джерельно-документальної основи.

За нових соціально-культурних умов незалежної України відбувається процес переосмислення історичних подій і культурних реалій 1920-х рр. Аналіз основних процесів досліджуваного періоду надав підстави для висновку, що політика українізації відіграла важливу роль у підвищенні національної самосвідомості українського народу, сприяла відродженню культури (П. Бондарчук, Я. Верменич, А. Кретьова, О. Кручек, О. Тарапон, М. Шипович). Цей етап розвитку культури отримав назву українського ренесансу. Важлива прикмета культурного процесу періоду українізації – намагання створити мистецтво, що ґрунтується на національних засадах і відповідає світовим еталонам прогресивного мистецтва.

Стильові пошуки українських митців концентрувалися на формуванні національного стилю на неофольклорній основі; омасовленні культури і традиційних жанрів; опануванні новітніми європейськими течіями; трансформації класичних традицій.

Досягнення національної культури періоду українізації стали підґрунтям розвитку книговидавничої справи. Дослідження українських вчених 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. стосовно вивчення друкарства періоду визвольних змагань та українізації демонструють ідеологічно неупереджений погляд на становлення та розвиток українського книжкового руху (Т. Ківшар, Г. Ковальчук, М. Тимошик, В. Кізюн), періодичних видань і преси (Ж. Ковба, Т. Коваль, О. Коляструк, М. Романюк, Н. Солонська), нотних видань (О. Вакульчук, І. Савченко). Звернення учених до архівних джерел, неопублікованих документів сприяло об'єктивному висвітленню історії українського друку.

Хронологічні рамки пропонованого дослідження охоплюють 1920-ті рр. тобто період духовного відродження, формування національної свідомості українського народу та поступового згортання політики українізації. Спираючись на архівні документів і попередні дослідження, автор обґрунтовує розподіл цього періоду на кілька етапів.

У 1921–1922 рр. як на вищому щаблі влади, так і серед населення точилася боротьба довкола національного питання. Цей період збігається з проголошенням курсу на проведення нової економічної політики (НЕПу) 21 березня 1921 р. на Х з'їзді партії.

1923–1927 рр. характеризуються подальшим розвитком НЕПу, декларуванням з боку уряду курсу політики українізації, яка передбачала

становлення української мови і культури як знаряддя робітничо-селянської влади, пошуками національною інтелігенцією нових форм та ціннісних орієнтирів у літературі, театрі, науці, освіті, долученням до світових цінностей. Відчуття власної культуротворчої та національної місії зближує інтелігенцію і владу в ім'я реалізації естетичних програм у мистецтві авангарду та неокласицизму.

У 1928–1930-х рр. поступово згортається політика НЕПу, посилюється тенденція обмеження національно-культурного розвитку, насувається період монополізації та ідеологізації культури і освіти. Принцип „соціального замовлення” в мистецтві реалізується в компромісній моделі поєднання художніх здобутків класичних епох минулого з офіційною ідеологією. Авангардні пошуки митців викликають протидію владної системи. Політика українізації набуває формальних рис і поступово сходить нанівець.

У другому розділі **„Розвиток книжкового друку в Україні в контексті культурно-історичних зрушень 20-х рр. ХХ ст.”** було розроблено концепцію історичного дослідження книговидавничої справи як складової культуротворчих процесів у контексті традицій вітчизняної книжності. Спираючись на українські традиції книжкової культури, яка протягом століть розвивалась в умовах утиску з боку Російської імперії, книжковий рух в незалежній Україні часів УЦР, Гетьманату та Директорії УНР (1917–1920 рр.) набув унікальних можливостей для свого поступу. Нова соціально-культурна політика, спрямована на українізацію, спиралась на традиції вітчизняної книжності. Пріоритетним напрямком УНР стала просвітницька діяльність: масове видання українських підручників та навчальної літератури для різних верств населення, творів красного письменства і світової літератури з метою залучення народного читача до класичного доробку людства.

Налагодження власного книгодрукування сприяло швидкому зростанню кількості друкованої продукції для задоволення постійно зростаючих культурних потреб нації. Національне відродження української культури доби визвольних змагань періоду УНР спиралось, перш за все, на інтенсивний розвиток видавничої справи, що мала національно-патріотичний характер. Закладені за часів УНР підвалини українського друкарства є основою перебудови і розвитку національної видавничої мережі сьогодення, яка переживає складні часи свого становлення в ринкових умовах. У дослідженні доводиться, що процес розвитку української книжності періоду УНР доцільно поділити на три етапи :

I – період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.);

II – часи Гетьманату (травень – грудень 1918 р.);

III – доба Директорії (грудень 1918 – листопад 1920 р.).

Перший період розвитку був зумовлений спрямованістю культурно-освітньої політики УЦР на запровадження української мови як державної. Головним гаслом Української революції стала українізація. Активно діяли в цей час видавництва: „Час”, „Дзвін”, „Друкар”, „Вернигора”, „Криниця”, „Серп і молот”. Надзвичайно високий попит на українську книжку дозволяв мати

високі прибутки, внаслідок чого за короткий термін „Час”, „Друкарь”, „Січ”, „Криниця” придбали власні друкарні.

Дослідження видавничої діяльності в Україні показало, що у 1918 р. за ознаками мови визначились дві групи видавництв – українські та неукраїнські. Протягом року вони видали 1526 назв друкованих видань, в т.ч. 1084 – українською мовою, 386 – російською, 56 – мовами нацменшин. В групі неукраїнських переважали російські видавництва, зосереджені у великих містах. Порівняно з 1917 р. (68 одиниць) зменшилась загальна кількість російських видавництв на 33 одиниці, тобто майже на половину. За цей час скоротилась в 3,4 рази загальна кількість назв книжок, виданих єврейською, польською, чеською та іншими мовами. Отже, у 1918 р. українська книжка сягала 64,4 % всієї кількості назв, що вийшли друком, спостерігався певний поступ українського книжкового друку. Це було наслідком демократичних процесів, що відбулися за доби УНР: організація видавничих осередків різного типу, звільнення друкованого слова від утисків цензури, утворення авторського та читацького середовища.

Доба Гетьманату, яка тривала лише сім з половиною місяців 1918 р., відзначилась інтенсивним розвитком національної культури. Було проведено українізацію школи всіх ступенів, починаючи з народних і закінчуючи двома університетами – Київським і Кам'янець-Подільським; засновані Українська Академія наук, Національна бібліотека, Національний архів, Національна галерея мистецтва та Історичний Український музей, Державний драматичний театр, Національна опера, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр.

Незважаючи на складні політичні процеси, за доби Директорії УНР спостерігався поступ українського книжкового друку. Звичайно, непевне становище уряду УНР, воєнні дії не дозволяли багато уваги приділяти книговидаванню і книгопоширенню. Проте були утворені державні інституції в галузі керівництва книжковою справою, виділені значні матеріальні кошти для налагодження роботи українських видавничих осередків на території УНР, а також тих, що утворювались і діяли за межами України; видавались підручники для українських шкіл, забезпечувались необхідною літературою інші навчальні заклади та установи позашкільної освіти.

Отже, за доби Директорії УНР продовжувалась праця української інтелігенції з розширення національного інформаційного середовища засобами друку.

Розвиток книговидавничої справи 1920-х рр. був зумовлений процесами українізації і новою економічною політикою. Поряд з діяльністю Всеукрдержвидаву, заснованого 1920 р., найпоширенішою юридичною формою існування видавництв та їх підрозділів стали спілки, товариства, приватні особи. Розмаїтість до книгодруку вносили приватні видавництва, що ставили перед собою передусім комерційні інтереси.

Незважаючи на об'єктивні і суб'єктивні чинники: брак друкарської техніки, паперу, підготовлених фахівців, зрештою коштів, – за короткий час видавнича мережа стала покривати територію України, починаючи від Києва.

Прогресу видавничої справи періоду НЕПу перешкоджали численні рішення більшовицького уряду. 1922 р. для організації систематичної і повсякденної роботи щодо ревізії випущених раніше видань при Наркомосвіти України створюється Центральна комісія з вилучення так званої „буржуазної” літератури, з утворенням 6 жовтня 1922 р. Головного управління з питань літератури та видавництв (Головліт) таку функцію перебрала на себе нова цензурна установа, яка здійснювала всі види тотального контролю за друкованою продукцією. Здійснюється нагляд за роботою кооперативних видавництв з боку Центрального управління друку при Головлітпросвіті Наркомпроса УРСР і НКВС. Починаючи з середини 20-х рр., кількість постанов і декретів щодо діяльності державних видавництв збільшується. Так, у червні 1925 р. виходить декрет Раднаркому СРСР „Про заходи впливу на формування книговидавничої політики в радянській державі”, згідно з яким головними критеріями до складання планів випуску літератури визначаються відсутність будь-яких натяків проти радянського будівництва, завдання комуністичного виховання дітей, юнацтва і молоді, матеріалістичний характер та марксистський зміст наукової і природознавчої літератури. Така політика з боку державних структур не могла сприяти розвитку видавничого руху. Отже, з перших років радянської влади в Україні утворилась командно-бюрократична тоталітарна книговидавнича система.

З розгортанням НЕПу в другій половині 1920-х рр. утверджуються нові принципи ринкової економіки у видавничій діяльності. Поряд із розвитком української культури, пов'язаним з процесом українізації, зростає попит на українську книгу, особливо на навчальну. Книжковий репертуар набуває демократичного, просвітницького характеру.

Формується типологія видавництв за тематичним напрямком літератури та за приналежністю до засновників. За класифікацією тематичного напрямку видавництва спеціалізуються таким чином: дитяча, юнацька та комсомольська література („Молодий більшовик”); художня література („Література і мистецтво”); підручники і література для вчителів („Радянська школа”); технічна література (Держтехвидав); книги з питань сільського господарства і агротехніки (Держсільгоспвидав); медична та природознавча література (Держмедвидав); масова політична і професійна література („Український робітник”); військова, спортивна література („На варті”); твори основоположників марксизму-ленінізму, партійна і суспільно-політична література („Пролетар”). Залежно від вкладеного капіталу видавці поділяються на: державні видавництва; відомчі; наукові; партійні; професійні; кооперативні; громадські; приватні; змішані.

Серед приватних видавництв, які за назвами та накладом друкованої продукції посідають четверте місце, активно працюють „Пролетар”, „Час”,

„Слово”, „Сяйво”, „Горно”, „Космос”, „Светоч”. Приватні видавництва орієнтуються на попит читачів і рентабельність ринку.

Всупереч втручанню державних органів у планування і випуск книжкової продукції розвиток книговидавничої справи 1920-х рр. характеризується зростанням загального обсягу та збільшенням українських видань, спрямованістю репертуару на просвітництво та піднесення національної самосвідомості народу.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації доводиться, що у сучасній науковій літературі немає комплексного розгорнутого дослідження, яке всебічно висвітлювало б значення книговидавничої справи в Україні у контексті історико-культурологічних процесів 1920-х рр., роль книгодрукування цього часу у самоідентифікації українського народу.

На основі аналізу численних архівних документів та опублікованих джерел проведена реконструкція цілісної картини розвитку книговидавничої діяльності в 20-ті рр. ХХ ст. як складової української культури. Доведено, що книжковий друк періоду українізації сприяв піднесенню загальнокультурного рівня та утвердженню національної самосвідомості населення, видавнича діяльність в умовах НЕПу характеризувалася запровадженням ринкової моделі у книгодрукування, що позначилось на попиті населення в українській книжці відповідного змісту і соціального призначення.

Книговидання часів УЦР, Гетьманату та Директорії УНР заклало підвалини для розвитку українського книжкового друку 1920-х рр. Процес становлення української державності відбувався в тісному зв'язку з відродженням вітчизняної книжності.

2. Культурний феномен 20-х рр. ХХ ст., який через свою потужність, розмаїтість і багатоаспектність здобув назву „українського ренесансу”, був підготовлений історичними обставинами попередньої доби: періодом визвольних змагань і діяльності національних урядів. Саме історичні передумови, створені в роки української народної революції, стали підґрунтям для розвитку культурної ситуації 1920-х рр.

3. У взаємодії з соціально-економічними перетвореннями в Україні 1920-х рр. відбувався широкомасштабний культурний рух, що віддзеркалив процес становлення, утвердження, розвитку і поступового згортання українізації. Офіційне запровадження НЕПу (березень 1921 р.), схвалення українізації державних установ, а також політики коренізації (квітень 1923 р.) є близькими у часовому просторі. Політика українізації, розпочавшись як низка офіційних заходів невдовзі перетворилася на масштабний культурний рух, що охопив усі сфери суспільного життя. Період українізації, який фактично майже збігається в часі з розгортанням ринкових відносин і нової економічної політики, зіграв винятково важливу роль у процесі історичного розвитку і національно-культурного відродження України, зокрема її книжкового руху,

коли були закладені підвалини національного книговидання, підпорядкованого умовам ринку.

4. У структурі книговидання зазначеного періоду простежуються тенденції до поширення його просвітницької функції та загальної демократизації: зростання виробництва популярних, навчальних та дешевих видань, розрахованих на масового читача, метою яких було відродити національну пам'ять українців, а також залучити населення до світової наукової та культурної спадщини. Увага видавництв була сконцентрована на забезпеченні навчальних закладів всіх рівнів українською навчально-методичною літературою.

У середині 1920-х рр. спостерігаються тенденції щодо зростання випуску української книжкової продукції усупереч паперовій кризі, обмеження кредитів, перебудови видавництв. У 1925–1926 рр. Україна посідає одне з провідних місць за кількістю книжкової продукції серед розвинених європейських країн.

Зростає кількість видань українською мовою – від 40 % всіх назв книжкових видань у 1924 р. до 54 % у 1928 р. Помітно збільшується випуск книжок мовами національних меншин: з 3,6 % у 1924 р. до 4,9 % – у 1928 р. Значна частина книжкової продукції друкується єврейською, німецькою, польською, болгарською, молдавською мовами, менше – англійською, французькою, латинською. Літературу цими мовами випускали видавництва „Українська філія Центрвидав”, „Культур-ліга” та інші. У видавничій справі переважає усупільнений сектор. Державні, урядові, наукові, партійні, професійні, громадські, кооперативні та змішані видавництва випускають більшу частину книжкової продукції. Найкрупнішим видавництвом (від 29 до 35 % сукупного накладу) було Державне видавництво України (ДВУ), засноване ще за часів воєнного комунізму.

Але показовою стає тенденція зростання продуктивності приватних видавництв, які поступово з 1924 р. по 1927 р. нарощують свою потужність і обіймають помітне місце у структурі книговидавничих підприємств. Період 1928–1929 рр. позначений тиском держави на приватні видавництва, що призводить до зменшення їхньої частки у загальній українській книжковій продукції. Наприкінці 1920-х рр. збільшується кількість постанов ЦК більшовицької партії щодо політики в галузі книговидання, що призводить до встановлення нової видавничої системи як „важливої ділянки комуністичного будівництва”.

5. Видавничу справу в Україні 1920-х рр. відповідно до історико-культурологічних процесів, що відбувалися на той час, можна умовно поділити на декілька етапів:

I – закладання підвалин українського книгодрукування в період визвольних змагань, Української народної революції і становлення державності часів національних урядів УЦР, Гетьманату та Директорії УНР (1917–1920 рр.);

II – тотальна централізація видавничої діяльності в період панування політики воєнного комунізму на початку 20-х рр. Монополія видавництва

„Всевидав”, зосередження книгодрукування в декількох центрах, русифікація, зменшення випуску української друкованої продукції (1920–1922 рр.);

III – вироблення засадничих принципів і організаційних умов запровадження ринкової моделі у книговидавничій справі в період НЕПу, попри всі ідеологічні партійно-комуністичні завдання проведення децентралізації видавничої діяльності, залучення недержавного капіталу, вивчення кон’юнктури ринку, закріплення курсу на українізацію (1923–1924 рр.);

IV – усталення структури книговидавничої справи, зростання випуску книжкової продукції, розквіт україномовної літератури, утвердження приватного книговидавництва на книжковому ринку України (1925–1928 рр.);

V – початок уніфікації книговидавничої справи в умовах централізації та посилення тоталітаризму, згортання ринкових відношень у видавничій діяльності, деукраїнізація друку (1929–1930 рр.)

Така періодизація є умовною, оскільки на кожному з етапів визрівали елементи наступного періоду, які вступали у взаємодію з новими тенденціями, складаючи певну систему характерних рис книжності епохи 20-х рр. ХХ ст.

Таким чином, проведене дослідження показало, що період 1920-х рр. був надзвичайно важливим у становленні книгодрукування в Україні, коли склалися основні принципи і риси українського книгодрукування. Книжковий друк є складовою національно-культурного відродження республіки. Він заклав підвалини ринкових відносин. Досвід книговидавничої справи зазначеного періоду потребує подальшого вивчення в культурологічному, історичному і економічному аспектах.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Яковлев О. В. Історико-культурна цінність книжкових пам’яток України 20-х рр. ХХ ст. / О. В. Яковлев // Зб. наук. праць НДІ українознавства. – К. : Рада, 2009. – Том XXIV. – С. 166–171.

2. Яковлев О. В. Особливості розвитку книговидавничої справи в Україні в 20-х роках ХХ століття / О. В. Яковлев // Рукописна та книжкова спадщина України. – К. : НБУВ НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 355–361.

3. Яковлев О. В. Культуротворчі процеси періоду українізації як чинник розвитку книжкового друку 1920-х років / О. В. Яковлев // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 2. – С. 80–84.

4. Яковлев О. В. Історіографія розвитку видавничої справи в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / О. В. Яковлев // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2005. – № 1. – С. 76–82.

5. Яковлев О. В. Історичні передумови становлення видавничої діяльності в Україні та її розвиток у період УНР / О. В. Яковлев // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2004. – № 1. – С. 115–122.

6. Яковлев О. В. Основні тенденції розвитку книговидавництва в Україні у 1924–1928 рр. / О. В. Яковлев // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2003. – №4. – С. 80–84.

7. Яковлев О. В. Культуротворчі процеси доби національного відродження України 20-х років ХХ століття / О. В. Яковлев // Аркадія : [зб. наук. праць]. – Одеса : Студія Негоціант, 2006. – С. 14–18.

8. Яковлев О. В. Видавнича справа на території Лівобережної України в 20-х роках ХХ ст. / О. В. Яковлев // Література та культура Полісся. – Ніжин : Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя, 1997. – Вип. 8. – С. 188–192.

9. Яковлев О. В. Українські книжкові пам'ятки 1920-х років як національні культурні цінності: літературно-мистецький збірник „Гроно” / О. В. Яковлев // Сучасні проблеми мистецтвознавчої експертної оцінки культурних цінностей та предметів колекціонування : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : ДАКККіМ, 2009. – С. 129–131.

10. Яковлев О. В. Доцільність використання української навчально-методичної літератури 20-х років ХХ століття в сучасній мистецькій освіті / О. В. Яковлев // Мистецька освіта ХХІ століття: теорія і практика : [зб. матеріалів наук.-практ. конф.]. – К. : ДАКККіМ, 2010. – С. 238–242.

11. Яковлев О. В. „Підручник гри на бандурі” Гната Хоткевича як книжкова пам'ятка української культури // Український народний музичний інструментарій: історія, теорія і методи дослідження : [зб. матеріалів наук.-практ. конф.] – К. : ДАКККіМ, 2009. – С. 150–152.

12. Яковлев О. В. Книжкові пам'ятки зі спадщини видатних діячів України 20-х рр. ХХ ст. / О. В. Яковлев // Видатні постаті науки, культури і освіти України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : ДАКККіМ, 2008. – С. 287–288.

13. Яковлев О. В. Видавнича справа і книжкові пам'ятки України 20-х рр. ХХ ст./ О. В. Яковлев // Україна: від самотності до соборності : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : ДАКККіМ, 2008. – С. 116–120.

14. Яковлев О. В. Культурологічні аспекти українського друку 20-х років ХХ століття / О. В. Яковлев // Україна – Світ: від культурної своєрідності до спорідненості культур : [зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф.]. – К. : ДАКККіМ, 2006. – Ч. 1. – С. 205–207.

15. Яковлев О. В. Основні тенденції розвитку книговидання в Україні у 1924–1928 рр. / О. В. Яковлев // Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидання ХІХ–ХХ ст. і сучасні проблеми) : доп. і повід. Міжнар. наук. конф. – Львів : Фенікс, 1995. – С. 55–58.

АНОТАЦІЯ

Яковлев О. В. Історико-культурологічні виміри книжкового друку в Україні у 20-ті роки ХХ століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури. – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ, 2010.

У дисертації вперше комплексно досліджено процеси становлення та розвитку книжкового друку в Україні як складової національної культури 20-х рр. ХХ ст. На основі вивчення та узагальнення архівних джерел, більшість яких вперше введено до наукового обігу, здійснено історико-культурологічну реконструкцію процесу розвитку української книговидавничої справи в контексті соціально-культурних зрушень 1920-х рр.

Виявлена роль книговидавничої справи як важливого чинника розвитку культуротворчих процесів українського ренесансу 1920-х рр.; визначено і охарактеризовано найважливіші етапи розвитку книговидавничої діяльності в річищі соціально-культурних зрушень в Україні у 20-ті рр. ХХ ст.; виявлені тенденції зміни змісту та соціального призначення українського друку досліджуваного періоду; визначено видову класифікацію видавництв і виокремлено діяльність кооперативних і приватних; обґрунтовано доцільність використання досвіду організації видавничої справи 1920-х рр. в сучасних соціально-культурних умовах незалежної України.

Ключові слова: українська культура, український ренесанс, історико-культурологічний процес, українізація, соціокультурна ситуація, книжковий друк, періоди становлення та розвитку українського книжкового друку, видова класифікація видавництв.

АННОТАЦІЯ

Яковлев А. В. Историко-культурологические аспекты книгопечатания в Украине в 20-е годы XX века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 26.00.01 – теория и история культуры. – Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств, Киев, 2010.

Диссертация посвящена историко-культурологическому исследованию книжных изданий в Украине в 20-е гг. XX в. В работе впервые комплексно проанализированы процессы становления и развития книгоиздательской деятельности как составной части украинской культуры 1920-х гг.

На основе изучения и обобщения архивных источников, большая часть которых впервые введена в теорию и историю культуры Украины, опубликованных документальных материалов и предыдущих исследований проведена историко-культурологическая реконструкция процесса развития книгоиздания в Украине в контексте социально-культурных преобразований 1920-х гг.

Выведена роль книгоиздательской деятельности как важнейшего стимула развития украинской культуры в 20-е гг. XX ст.

Книжная продукция исследуемого периода рассматривается в широком историко-культурологическом контексте: исследуется влияние политики

украинизации на развитие национальной культуры и издательской деятельности. Хронологические рамки исследования охватывают 1920-е гг. – период духовного возрождения (украинского ренессанса), интенсивного развития национальной культуры и искусства в контексте передовых европейских стилевых направлений, а затем постепенного свертывания политики украинизации и утверждения командно-административной системы в издательской деятельности в Украине. Установлено значение книгопечатания как фактора развития социально-культурных процессов украинского ренессанса 1920-х гг.

В диссертации определены и охарактеризованы важнейшие этапы становления и развития книгопечатания в Украине в контексте социально-культурных событий 20-х гг. XX в.: формирование основ украинской книгоиздательской деятельности в период УЦР, Гетьманата и Директории УНР (1917–1920 гг.); тотальная централизация издательской деятельности в период военного коммунизма (1920–1922 гг.); утверждение основополагающих принципов и условий рыночной модели книгопечатания в период НЭПа и закрепления курса на украинизацию (1923–1924 гг.); стабилизация структуры издательского дела, расцвет украинской литературы, утверждение частного предпринимательства на книжном рынке Украины (1925–1928 гг.); начало унификации книгоиздательской деятельности в условиях усиления тоталитаризма, сворачивания рыночных отношений в экономике, деукраинизация печати (1929–1930 гг.).

На основе историко-культурологического и статистического анализа книжной продукции в диссертации выявлены тенденции изменения содержания и предназначения книгопечатания в Украине 1920-х гг. Предложена видовая классификация издательств и выделена деятельность кооперативных и частных издательств как пример наиболее эффективной информационной и рентабельной в условиях рыночной экономики периода НЭПа и украинизации. Обоснована целесообразность использования опыта организации книгоиздания в современных социально-культурных условиях Украины.

Выявлена необходимость и перспективность дальнейшего исследования проблем книгопечатания в Украине в культурологическом, историческом и экономическом аспектах.

Ключевые слова: украинская культура, украинский ренессанс, историко-культурологический процесс, украинизация, социально-культурная ситуация, книгопечатание, этапы становления и развития украинского книгопечатания, видовая классификация издательств.

SUMMARY

Yakovlev O. V. Historical-culturological measurements of book printing in Ukraine in 20^{ies} years of the XXth century.–Manuscript.

Thesis for a competition of Ph. D degree of historical sciences according to speciality 26.00.01 theory and history of culture. – Alexander Jakovlev. Kiev National Academy of Senior Specialists of Culture and Art, Kyiv, 2010

The processes of formation and development of book printing in Ukraine as constituent parts of the national culture of the 20^{ies} years of the XXth century are complexly researched firstly in the thesis .The historical-cultural reconstruction of the process of the development of Ukrainian book publishing business of 1920^{ies} is carried out on the basis of studying and generalization of archive sources, the most part of which was introduced to the scientific use for the first time. The role of book publishing business as the significant pointer of the development of culturological process of the Ukrainian Renaissance of 1920^{ies} is founded out. The most important stages of the development of book printing transformations are defined and characterized. The tendencies of plot changing and social determination of Ukrainian printing are founded out. The type classification of publishing houses is pointed out. The expediency of using publishing business in organizations in 1920^{ies} years in the modern socio-cultural terms of independent Ukraine is clarified.

Key words: Ukrainian culture, Ukrainian Renaissance, historical-cultural process, ukrainization, socio-cultural environment, book printing, periods of establishing and development of Ukrainian printing, type classification of publishing houses.